

فلسفه حقوق

مبانی نظری تحول نظام حقوقی
از حقوق سنتی تا حقوق مدرن

مهدی شهابی

www.ketab.ir

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

فلسفه حقوق

مبانی نظری تحول نظام حقوقی
از حقوق سنتی تا حقوق مدرن
مهدی شهبانی
عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

طراح جلد: وهب رامزی

چاپ و صحافی: الغدير

سرشناسه: شهبانی، مهدی، ۱۳۵۷.

عنوان و نام پدیدآور: فلسفه حقوق / مهدی شهبانی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۵۵۶ص.

شابک: ۷-۲۸۷-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

عنوان دیگر: مبانی نظری تحول نظام حقوقی از حقوق سنتی تا حقوق مدرن.

موضوع: حقوق — فلسفه.

موضوع: Law--Philosophy.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ اف۹ش / ۲۳۰ K

رده‌بندی دیویی: ۳۴۰/۱

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۹۵۸۲۸

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۹
مقدمه.....	۲۳
۱. طرح مسئله‌ی پژوهش.....	۲۳
۱-۱. تبیین موضوع پژوهش.....	۲۳
۱-۲. تبیین چارچوب موضوع پژوهش.....	۳۷
۱-۳. اهداف، پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش.....	۴۴
الف) اهداف پژوهش.....	۴۴
ب) پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش.....	۴۵
۲. پیشینه‌ی پژوهش.....	۴۶
۳. نوآوری‌ها و نقدهای پژوهش.....	۴۸
۴. روش پژوهش.....	۴۹
۵. ساختار پژوهش.....	۵۴
فصل اول: حقوق سنتی.....	۵۵
مبحث اول: تأملی در معنا و مفهوم سنت و حقوق سنتی.....	۵۹
گفتار اول: سنت دینی و حقوق سنتی دینی.....	۶۰
گفتار دوم: سنت تاریخی- اجتماعی و حقوق سنتی اجتماعی.....	۶۶
مبحث دوم: کثرت‌گرایی حقوق سنتی اجتماعی و وحدت‌گرایی حقوق سنتی دینی.....	۷۱
گفتار اول: کثرت‌گرایی حقوقی و عدم استقلال ذاتی و ماهیتی حقوق سنتی اجتماعی در مواجهه با هست‌ها؛ شاخص حقوق سنتی اجتماعی.....	۷۱

- بند اول: کثرت‌گرایی حقوقی شکلی یا فنی و عدم انعکاس همه‌ی واقعیت‌های ساختار حقوق سنتی اجتماعی ۷۳
- بند دوم: کثرت‌گرایی حقوقی مبنایی یا ماهوی و انعکاس مطلوب واقعیت‌های ساختار حقوق سنتی اجتماعی ۸۰
- گفتار دوم: وحدت‌گرایی حقوقی؛ چارچوب حفظ استقلال ذاتی و ماهیتی حقوق سنتی دینی در مواجهه با هست‌ها (واقعیت‌های تجربی) ۸۸
- بند اول: وحدت‌گرایی حقوق سنتی مسیحی و حقوق سنتی اسلامی ۸۸
۱. وحدت‌گرایی حقوق سنتی مسیحی ۸۹
- ۱-۱. رد عقلانیت فطری به‌عنوان مبنا در اندیشه‌ی حقوقی آگوستین: نمادی از جذب‌گرایی حقوقی ۸۹
- ۱-۲. جایگاه حق‌گرایی دولتی در اندیشه‌ی حقوقی آگوستین؛ نماد تردید در عبور از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی حقوقی ۹۲
۲. وحدت‌گرایی حق‌سنتی اسلام: دکترین عقل منبع، مانع عبور حقوق اسلامی از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی ۹۵
- ۲-۱. دوگانگی عقل و عدالت طبیعی: منشأ فروکاستن عقل از منشأ الزام‌آوری قاعده‌ی حقوقی به منبع قاعده‌ی حقوقی ۹۷
- ۲-۲. تحلیل کارکرد عقل، متأثر از درونی‌سازی عدالت طبیعی و عقل ۱۰۴
- ۲-۳. آثار تأکید بر منبع بودن عقل در نظام حقوقی ۱۱۲
- الف) تأثیر بر نوع رابطه و نوع چینش منابع فقهی و حقوقی ۱۱۲
- ب) تأسیسی بودن کتاب و سنت در حوزه‌ی اصول حقوقی ۱۱۳
- ج) محدود شدن تفسیر کتاب و سنت به تفسیر لفظی یا متن‌محور ۱۱۵
- د) جایگزینی اجتهاد استنباطی یا «مدرک‌گرا» به جای اجتهاد تشریعی یا «ملاک‌زا» ۱۱۵
- و) افول جایگاه ماهوی دولت در نظام حقوقی ۱۱۷
- بند دوم: استقلال ذاتی و ماهیتی حقوق سنتی دینی در مواجهه با هست‌ها (واقعیت‌های تجربی)؛ و ایفای نقش اصلاح ساختار اجتماعی؛ راه‌آورد وحدت‌گرایی حقوق سنتی دینی ۱۲۰

مبحث سوم: عبور از وحدت‌گرایی حقوقی به کثرت‌گرایی حقوقی؛ زمینه‌ساز گذار	
از حقوق سنتی به حقوق مدرن.....	۱۳۱
گفتار اول: عبور از وحدت‌گرایی حقوقی به کثرت‌گرایی حقوقی در حقوق مسیحی.....	۱۳۲
بند اول: پیش‌زمینه‌های عبور از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی در الهیات مسیحی.....	۱۳۵
بند دوم: اسکولاستیک و عبور از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی.....	۱۳۷
۱. اسکولاستیک آکویناسی و عبور از وحدت‌گرایی حقوقی به کثرت‌گرایی حقوقی	
مبتنی بر عقلانیت ارسطویی.....	۱۳۷
۱-۱. ارتقای حقوق طبیعی در اندیشه‌ی حقوقی آکویناس، متأثر از حقوق طبیعی	
ارسطویی.....	۱۳۷
۱-۲. جامعه‌تجده‌گرایی دولتی در کثرت‌گرایی حقوقی آکویناس، متأثر از اندیشه‌ی	
حقوقی ارسطویی.....	۱۴۴
۲. اسکولاستیک توماس آکویناس و عبور از وحدت‌گرایی حقوقی به کثرت‌گرایی	
حقوقی مبتنی بر عقلانیت متأخر توماس.....	۱۵۲
بند سوم: گروسوس و تثبیت کثرت‌گرایی حقوقی در مینا منشأ الزام‌آوری قاعده‌ی حقوقی... ۱۵۴	
گفتار دوم: عبور از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی حقوقی در حقوق اسلامی.....	۱۵۹
بند اول: عبور از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی مبتنی بر عقلانیت متافیزیکی انسان‌گرایانه	
در حقوق اسلامی.....	۱۶۰
۱. تحلیل معنای عقل مینا با تأکید بر کارکردهای دوگانه‌ی این.....	۱۶۲
۲. تحلیل ماهیت و عناصر ذاتی عقل مینا.....	۱۶۹
۳. تحلیل چگونگی قانون‌گذار بودن عقل مینا.....	۱۷۶
۴. تحلیل آثار پذیرش عقل مینا.....	۱۸۱
۴-۱. تأثیر بر نوع رابطه و نوع چپش منابع قاعده‌ی حقوقی.....	۱۸۴
۴-۲. ارتقای جایگاه دکترین در نظام حقوقی.....	۱۸۶
۴-۳. اعلامی بودن نصوص کتاب و سنت در حوزه‌ی اصول حقوقی.....	۱۸۶
۴-۴. محدود نبودن تفسیر کتاب و سنت به تفسیر لفظی یا متن‌محور.....	۱۸۷
۴-۵. ارتقای جایگاه ماهوی دولت در نظام حقوقی.....	۱۸۸
بند دوم: عبور از وحدت‌گرایی به کثرت‌گرایی مبتنی بر عقلانیت نیمه‌تجربی در	
حقوق اسلامی.....	۱۸۹

۱. تردید در پذیرش اندیشه‌ی عدالت طبیعی تغییرپذیر	۱۹۱
۲. عدالت اعتباری علامه طباطبایی و تلاش برای پذیرش عدالت طبیعی متغیر ...	۱۹۹
۲-۱. تحلیل اندیشه‌ی عدالت طبیعی تغییرپذیر علامه طباطبایی	۱۹۹
۲-۲. تردید در اندیشه‌ی حقوق طبیعی تغییرپذیر علامه و تلاش برای رفع آن ...	۲۰۵
۳. آثار اندیشه‌ی عدالت طبیعی متغیر و نسبت آن با اراده‌ی تشریعی الهی و عقلانیت تجربی در اندیشه‌ی هنجاری علامه طباطبایی	۲۰۸
۴. ابزارهای عینی و عملی ورود اندیشه‌ی عدالت طبیعی تغییرپذیر در حقوق اسلامی	۲۱۲
فصل دوم: حقوق مدرن	۲۲۱
مبحث اول: تأسی در معنا و مفهوم مدرنیته و حقوق مدرن	۲۲۵
۱. گفتار اول: در معنا و شاخصه‌های مدرنیته	۲۲۵
۲. گفتار دوم: گذر از حقوق سنتی	۲۳۲
۳. گفتار سوم: تحلیل گسست نظام حقوقی مدرن	۲۵۰
مبحث دوم: وحدت‌گرایی حقوق مدرن و حفظ استقلال ذاتی و ماهیتی حقوق مدرن در مواجهه با هسته‌های سنتی	۲۶۱
۱. گفتار اول: وحدت‌گرایی حقوق مدرن	۲۶۲
۲. بند اول: عقلانیت فطری یا متافیزیکی؛ مبنای واحد اعتبار قاعده‌ی حقوقی	۲۶۳
۱. فردگرایی مبانی؛ تعبیر دیگر عقلانیت فطری یا متافیزیکی	۲۶۳
۲. حاکمیت مفاهیم، قواعد و نهادهای حقوق خصوصی؛ نتیجه‌ی وحدت‌گرایی مبتنی بر عقلانیت فطری	۲۷۱
بند دوم: نظریه‌ی تقدم ماهوی حقوق خصوصی؛ چارچوب وحدت‌گرایی حقوقی مدرن	۲۷۵
۱. اندیشه‌های منجر به تقدم ماهوی حقوق خصوصی	۲۸۲
۱-۱. اندیشه‌ی «حقوق واقعی» و «غیر حقوق» فرانسوا تستو	۲۸۲
۱-۲. نظریه‌ی «نظم خودجوش» و «نظم ساختگی» فردریک فون هابک	۲۸۷
۱-۳. «سولیداریسم حقوقی» و تقدم ماهوی حقوق خصوصی؛ وحدت‌گرایی حقوقی در تقابل با کثرت‌گرایی رویکردهای اجتماعی به حقوق	۲۹۷
الف) سولیداریسم حقوقی و سوسیالیسم حقوقی	۲۹۹

- ب) مبانی و چارچوب نظری سولیداریسم حقوقی..... ۳۰۴
۱. مفهوم «شبه عقد»، مبنای سولیداریسم حقوقی..... ۳۰۴
۲. لئون دوگی و مبانی سولیداریسم حقوقی؛ تقابل جامعه‌شناسان حقوقی و سولیداریسم حقوقی..... ۳۰۷
۳. سولیداریسم حقوقی؛ محصول فرایند تاریخی-تکاملی نظام‌های حقوقی... ۳۱۲
- ج) تحلیل کارکرد دولت از منظر سولیداریسم حقوقی..... ۳۱۴
۱. فدگرایی اجتماعی؛ میراث نظریه‌های مبتنی بر تقدم ماهوی حقوق خصوصی..... ۳۱۸
- گفتار دوم: استقلال ذاتی و ماهیتی حقوق مدرن در مواجهه با هست‌ها و ایفای نقش اصلاح ساختار اجتماع راه‌آور و دست‌گرایی حقوق مدرن..... ۳۲۸
- بند اول: م. منته حقوق - ایدئالیسم یا آرمان‌گرایی..... ۳۲۸
- بند دوم: برونو ابنتی - شعار ناد رگاری، مدرنیته‌ی حقوقی با ایدئالیسم و آرمان‌گرایی..... ۳۳۲
- مبحث سوم: ابتدای حقوق مدرن بر اقتصاد بازار آزاد؛ لیبرالیسم و نئولیبرالیسم**
- اقتصادی، چارچوب کارکردی حقوق مدرن..... ۳۴۳
- گفتار اول: تأملی بر نسبت قاعده‌ی حرمت و قاعده‌ی اقتصادی؛ قاعده‌ی حقوقی عهده‌دار تحول نظام اقتصادی، اما متأثر از تحولات اقتصاد..... ۳۴۳
- گفتار دوم: لیبرالیسم و نئولیبرالیسم اقتصادی؛ چارچوب کارکردی حقوق مدرن..... ۳۴۹
- بند اول: لیبرالیسم اقتصادی؛ چارچوب کارکردی حقوق مدرن مبتنی بر عقلانیت فطری..... ۳۴۹
- بند دوم: نئولیبرالیسم اقتصادی؛ سازگار با حقوق مدرن مبتنی بر تقدم ماهوی حقوق خصوصی..... ۳۵۳
۱. فردريك فون هايك..... ۳۵۳
۲. ميلتون فريدمن..... ۳۵۹
- مبحث چهارم: قدرت عمومی؛ مبنای کارکردی پوزیتیویسم دولتی به‌عنوان چارچوب تضمینی حقوق مدرن**..... ۳۶۳
- گفتار اول: تأملی بر آشتی حکومت و حقوق در ساختار مدرنیته‌ی حقوقی..... ۳۶۳
- گفتار دوم: قدرت عمومی، مبنای کارکردی سازگار با حقوق مدرن برای پوزیتیویسم دولتی ۳۶۷
- مبحث پنجم: قانون و قانون‌گذاری؛ نماد بیرونی مدرنیته‌ی حقوقی**..... ۳۷۹
- گفتار اول: قانون، نماد تعامل عقلانیت شکلی و ماهوی مدرنیته..... ۳۷۹

بند اول: قانون و تقابل با کثرت‌گرایی در منبع قاعده‌ی حقوقی؛ از وحدت‌گرایی در سطح منبع تا وحدت‌گرایی در سطح مبنای قاعده‌ی حقوقی.....	۳۸۰
بند دوم: «قانون» مدرنیته‌ی حقوقی و نظام کامن‌لا.....	۳۹۰
بند سوم: تدوین قانون مدنی؛ سرآغاز شکل‌گیری نظام حقوق مدرن.....	۳۹۶
۱. قانون مدنی، نماد تعامل عقلانیت شکلی و ماهوی مدرنیته‌ی حقوقی.....	۳۹۷
۲. آلفونس بورگه و تردید در اندیشه‌ی حقوق طبیعی به‌عنوان مبنای ماهوی قانون مدنی فرانسه.....	۴۰۲
۳. تحلیل قانون مدنی فرانسه بر اساس اندیشه‌ی تقدم ماهوی حقوق خصوصی.....	۴۰۷
۴. سارتر: تفسیر قانون در ساختار مدرنیته‌ی حقوقی.....	۴۱۳
۵. سارتر: قاضی، دهان قانون‌گذار؛ روش تفسیری حقوق مدرن.....	۴۱۳
۶. دوم: وحدت قانون و قاعده‌ی حقوقی؛ چالش تفسیری حقوق مدرن؛ نتیجه‌ی گذار از پوزیتیویسم دینی شکلی به پوزیتیویسم دولتی ماهوی.....	۴۱۸
بند سوم: دوگانگی قانون، قاعده‌ی حقوقی و رفع چالش تفسیری حقوق مدرن.....	۴۲۳
فصل سوم: تحلیل امکان تعامل حقوق سنتی اسلامی و حقوق مدرن با تأکید بر نظام حقوقی ایران.....	۴۳۳
مبحث اول: عدم امکان تعامل ماهوی حقوق مدرن و حقوق سنتی دینی.....	۴۳۷
گفتار اول: تفاوت در مبنای اعتبار قاعده‌ی حقوقی.....	۴۳۷
گفتار دوم: تفاوت در سطح هدف قواعد حقوقی و نظام حقوقی.....	۴۳۸
مبحث دوم: تحلیل تعامل شکلی حقوق مدرن و حقوق سنتی اسلامی.....	۴۴۵
گفتار اول: تعامل شکلی حقوق مدرن و حقوق سنتی اسلامی در عصر مشروطه تا انقلاب اسلامی.....	۴۴۵
بند اول: تحلیل مبنایی از تعامل شکلی.....	۴۴۶
بند دوم: تحلیل تفسیری از تعامل شکلی.....	۴۴۸
بند سوم: رد تحلیل مبنایی و تفسیری و اکتفا به ضمانت اجرای شکلی و دولتی در موضوع تحلیل معنای تعامل شکلی.....	۴۵۱
گفتار دوم: تعامل شکلی حقوق مدرن و حقوق سنتی اسلامی از عصر انقلاب اسلامی به بعد.....	۴۵۵
بند اول: فقه شیعی موضوعه‌شده، نتیجه‌ی تعامل شکلی حقوق مدرن و حقوق سنتی اسلامی.....	۴۵۵

بند دوم: مطالعه‌ی نظام حقوقی ایران و تحلیل مدل حقوقی آن از منظر تعامل حقوق

مدرن و حقوق سنتی اسلامی..... ۴۶۲

۱. تحلیل مدل حقوقی ایران؛ مدل اصلی در کنار مدل مکمل..... ۴۶۲

۲. تحلیل نقش و جایگاه قاضی و تفسیر قضایی در مدل حقوقی ایران..... ۴۷۳

سخن پایانی..... ۴۷۹

منابع و مأخذ..... ۴۹۱

الف) متن فارسی..... ۴۹۱

ب) منابع عربی..... ۵۰۱

ج) منابع لاتین..... ۵۰۶

نمایه اعلام..... ۵۳۳

نمایه اصطلاحات..... ۵۴۷

پیشگفتار

در پرتو پیرایه‌ی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به ویژه تعالیم عالیه سهرنی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفعی و نجات بخش آدمی، در عرصه حیات انسان باصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیانی و ارزش‌های اسلامی از سرری سرب برباری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در آنان شد و از دیگر سوباعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلك‌ها و مكاتب بشری و انعام‌های مبتنی بر آن‌ها گشت.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری پیرامون زیرساخت‌های اندیشه‌ی دینی و نظامات اجتهادیه مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فقه و فقه‌نگاری ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه‌ی دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین است. تبیین و عرضه‌ی صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان يك نهاد علمی- فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی

آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان حجت‌الاسلام و المسلمین علی اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیر دولتی و غیر انتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده نظام‌های اسلامی، که مشتمل بر پنج گروه اقتصاد، فقه و حقوق اسلامی، سیاست، اخلاق و مدیریت اسلامی است، به‌طور خاص با مطالعه نظام‌های اجتماعی، اهداف ذیل را تعقیب می‌کند:

۱. کشف و تشریح نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۲. تحقیق و تبیین عالمانه مبانی و مباحث اساسی نظام‌های اجتماعی اسلام و ارائه الگوهای کاربردی در قلم و آراء؛

۳. آسیب‌شناسی نظری و کاربردی نظام جمهوری اسلامی ایران و مدرسانی به متولیان امور و بستر سازی برای تحقق کمالات نظام‌های اسلامی؛

۴. تحقیق در باب مسائل مستحدثه به‌ویژه گره‌گشایی در زمینه‌ی نیازهای نوپیدای فقهی؛

۵. پاسخگویی به شبهات مطرح در باب فقه و نظام اسلامی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۶. شناخت و نقد علمی مکاتب و نظامات معارض.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب آقای دکتر مهدی شهابی، عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان، است، در حوزه فلسفه حقوق به بحث تحول نظام حقوقی از حقوق سنتی تا حقوق مدرن می‌پردازد.

تحلیل مبانی نظری تحول نظام حقوقی، در چارچوب تحول پارادایمی، باید از لحاظ فنی، بر اساس تحولات حوزه‌ی مبنا مطالعه شود؛ تحولاتی که متأثر از جریان‌های فکری پیش‌گفته در حقوق سکولار و اسلامی است. موضوع

پژوهش حاضر پرداختن به همین تحولات است. در حقوق غرب، از لحاظ ساختاری و نیز واقعیت تاریخی، می‌توان تحول پارادایمی نظام حقوقی را به گذار از حقوق سنتی به حقوق مدرن و گذار از حقوق مدرن به حقوق پست مدرن تعبیر کرد.

مطالعه‌ی مبنای نظری تحول نظام حقوقی در چارچوب تحول یا گذار از حقوق سنتی، حقوق مدرن به عنوان يك فرايند، در نگاه اول مطالعه‌ای تاریخی است و باید امروز این تحول در چارچوب عبور از حقوق مدرن به حقوق پست مدرن بررسی و تحلیل شود. با این حال، واقعیت این است که از يك طرف، درك تحول اخیر (حرکت به سمت حقوق پست مدرن) بدون تحلیل و شناخت حقوق مدرن و چگونگی شکل‌گیری آن ممکن نیست و از طرف دیگر، بدون مطالعه‌ی حقوق سنتی نمی‌توان به برداشت درست از حقوق مدرن دست یافت. وانگهی، از دید حقوق دانان غربی و با توجه به این مسئله، حقوق اسلامی یا نظام حقوقی اسلام، حقوقی سنتی به‌شمار می‌رود و در نظام حقوقی ایران، حداقل در ماهیت و محتوا، نظامی سنتی قلمداد می‌شود. بنابراین مطالعه‌ی گذار از حقوق سنتی به حقوق مدرن چندان هم تاریخی به نظر نمی‌رسد.

بر خود فرض می‌دانیم از محقق محترم جناب آقای دکتر مهدی شهابی، عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان و همچنین از زارت علم و اعضای محترم شورای علمی گروه فقه و حقوق اسلامی به‌ویژه ارزیابان محترم آیت‌الله بناب آقای دکتر محسن برهانی، عضو هیئت علمی دانشگاه تهران و جناب آقای دکتر محمود حکمت‌نیا، عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به در به ثمر رسیدن این تحقیق ما را یاری داده‌اند، کمال تشکر و قدردانی خود را ابراز نماییم.

گروه فقه و حقوق اسلامی

پژوهشکده نظام‌های اسلامی